

मराठी कादंबरीत चित्रित भटक्या - विमुक्त जमातींचे सामाजिक जीवन

डॉ. स्वप्निल बुचडे

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

सारांश

जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत राजकीय, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या समान दर्जा असावा. असा आदर्श प्रत्यक्षात आणणे हे समाजव्यवस्था व देशाचे ध्येय असले पाहिजे. खरे म्हणजे जेथे औद्योगिकरण झाले नाही अशा जगातल्या बहुतेक देशांत विशेषतः भारतात अद्यापही माणूस जात घेऊनच जन्माला येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, राजकीय लोकशाही बरोबरच आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्याचा आग्रह धरला होता. गुन्हेगार जातीसंबंधी बोलताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ती शुद्ध आर्थिक समस्या आहे असे सांगून उत्तम प्रकारे उदरनिर्वाहाची संधी त्यांना समाज व देश किती प्रमाणात देऊ शकतो हे महत्त्वाचे आहे असे नमूद केले. जर त्यांना योग्य प्रकारे उदर निर्वाह अथवा रोजगार मिळविण्याची साधने उपलब्ध झाली तर त्यांची गुन्हेगारी बंद होईल असे ठामपणे सांगितले. भारतात किमान जीवन जगण्याइतपत सुद्धा सुरक्षित व कायम स्वरूपाचे उत्पन्नाचे साधन देशातील बहुसंख्य लोकांकडे उपलब्ध नाही. नियोजनाची ६० वर्षे पूर्ण झाली तरी अशा लोकांच्या जीवनात व व्यावसायिकतेत अद्यापही स्थैर्य येवू शकले नाही.

बीज शब्द- भटके, विमुक्त, जाती-जमाती, सामाजिक जीवन, कादंबरी.

प्रस्तावना :

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. या उक्तीप्रमाणे आपण सर्वजण कोणत्यातरी समाजाचे घटक आहोत. आपल्या सर्वांचा मिळून मानव समाज बनलेला आहे. मग तो कोणत्याही प्रदेशाच्या, वंशाच्या, धर्माच्या वा संस्कृतीच्या नावाने ओळखला जावो. किंबहुना असे म्हणता येईल की मानवाशिवाय समाज निर्माण होत नाही आणि समाजाबाहेर मानवी जीवन घडत नाही. एकटा मानव जगू शकत नाही आणि काही काळ जगला तरी त्याला मनुष्याचे गुणधर्म प्राप्त होत नाहीत म्हणूनच मानव हा समाजशील प्राणी आहे असे म्हटले जाते.

'संस्कार ही एक मूल्यवर्धक प्रक्रिया आहे'. संस्कृती आणि संस्कार हे दोन्ही शब्द एकाच धातूपासून बनवले आहे. आणि दोन्ही शब्दांचा व्याकरणदृष्ट्या अर्थही एकच आहे. पण संस्कार हा शब्द धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित राहिला, तर संस्कृती हा शब्द जीवनाच्या उन्नत अवस्थेसाठी वापरला गेला. अर्थातच संस्कृती या शब्दाचा उपयोग समाज आणि मानवी जीवनाच्या आचरणासंदर्भात व्यापक पातळीवर वापरला गेला. संस्कृतीची सुटसुटीत अशी व्याख्या करता येत नाही. परंतू प्रकृती आणि विकृती या शब्दांच्या साहाय्याने संस्कृतीचा अर्थ समजून येतो. प्रकृती म्हणजे निसर्ग विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार तर संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये या उद्देशाने प्रकृतीवर करण्याचा संस्कार होय. (भारतीय संस्कृतीकोश - ९, पृ. ५९६)

साहित्य हे समाजाचा आरसा असते अशी भूमिका मांडली जाते. म्हणून कोणत्याही साहित्यिकाने निर्माण केलेल्या साहित्याची नाळ शेवटी आपल्याला समाजाशी जोडावीच लागते. यासंदर्भात आपला विचार मांडताना गंगाधर गाडगीळ यांनी आपल्या 'खडक आणि पाणी' या ग्रंथात मांडलेली भूमिका अशी, जीवनाचे सत्य स्वरूप दाखविणे आणि जीवनविषयक उच्च आदर्श वाचकांपुढे मांडणे ह्या दोन्ही गोष्टी साहित्यिक करत असतो. साहित्यिक हा जीवनाविषयी प्रत्यक्षपणे अगर अप्रत्यक्षपणे काही विधाने करीत असतो. जीवनाचा काही अर्थ लावीत असतो. जीवनातील आदर्श कोणते ते सूचित करीत असतो. एखादा

तत्त्वज्ञ जीवनाची ज्या पद्धतीने संगती लावीत असतो. त्याचप्रमाणे साहित्यिकदेखील लावीत असतो आणि त्याने जीवनाची लावलेली संगती हे किती सत्य आहे, त्याने माणसापुढे मांडलेले आदर्श नैतिकदृष्ट्या किती उच्च आहेत त्यावरून त्याच्या साहित्याची प्रत अगर योग्यता ठरते. (गंगाधर गाडगीळ : २००३ : ११९) गंगाधर गाडगीळ यांनी मांडलेल्या मतानुसार जीवनाविषयी आदर्श मांडण्याचे काम साहित्यिक करत असतो. सदरच्या लेखात भटक्या विमुक्त जमातींचे मराठी कादंबरीत चित्रित झालेले सामाजिक जीवन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे जीवन मांडण्यापूर्वी भटक्या विमुक्तांचे सामाजिक सांस्कृतिक स्थान नोंदवून कादंबरीतील सामाजिकतेची मांडणी करता येईल.

उद्देश :

१. भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे सामाजिक जीवन अभ्यासणे.
२. भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या व्यवसाय आणि उपजीविकेच्या साधनांचा अभ्यास करणे.
३. मराठी कादंबरीत चित्रित झालेले भटक्या विमुक्त जमातींचे सामाजिक जीवन अभ्यासणे.
४. मराठी कादंबरीच्या आधारे सामाजिक, सांस्कृतिक परिघात भटक्या-विमुक्तांचे स्थान नोंदविणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन लेखाची मांडणी करण्यासाठी प्रामुख्याने समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा तसेच कादंबरीच्या आशयाचा, अनुभवविविश्वाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक, मानसशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा अवलंब केला जाईल.

भटक्या विमुक्त जाती जमाती आणि त्यांचे सामाजिक जीवन :

भारतात एकूण मानवी जातींची संख्या साडेसहा हजारापेक्षा जास्त आहे. प्रत्येक जातीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थितीत भिन्नता असून आर्थिक उत्पन्नाची साधने पारंपारिक असल्याचे दिसून येतात. उत्पादन रचनेवरून किंवा व्यवसायावरून व्यवसाय नामक जाती/जमातींची निर्मिती झाली. भारतात धर्माने काही जाती श्रेष्ठ व पवित्र ठरविल्या आहेत तर काही जाती कनिष्ठ व अपवित्र ठरवल्या गेल्या. त्यामुळे अद्यापही बहुसंख्य समाज उपजीविकेच्या शोधात भटके जीवन व्यथित करताना दिसून येतो. म्हणूनच भारतामध्ये जातीव्यवस्थेतून निर्माण झालेली उत्पादन रचना आणि अनुसूचित जाती-जमातींच्या आर्थिक व्यवसायाची परिस्थिती पाहिल्यावर असे दिसते की, संपत्ती आणि आर्थिक सत्ता यामधील विषमतेमुळे उदरनिर्वाह करण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सतत भटकंती करणाऱ्या जमातींची नैतिक व सामाजिक विटंबना होत आली आहे.

जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत राजकीय, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या समान दर्जा असावा. असा आदर्श प्रत्यक्षात आणणे हे समाजव्यवस्था व देशाचे ध्येय असले पाहिजे. खरे म्हणजे जेथे औद्योगिकरण झाले नाही अशा जगातल्या बहुतेक देशांत विशेषतः भारतात अद्यापही माणूस जात घेऊनच जन्माला येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, राजकीय लोकशाही बरोबरच आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्याचा आग्रह धरला होता. गुन्हेगार जातीसंबंधी बोलताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ती शुद्ध आर्थिक समस्या आहे असे सांगून उत्तम प्रकारे उदरनिर्वाहाची संधी त्यांना समाज व देश किती प्रमाणात देऊ शकतो हे महत्त्वाचे आहे असे नमूद केले. जर त्यांना योग्य प्रकारे उदर निर्वाह अथवा रोजगार मिळविण्याची साधने उपलब्ध झाली तर त्यांची गुन्हेगारी बंद होईल असे ठामपणे सांगितले. भारतात किमान जीवन जगण्याइतपत सुद्धा सुरक्षित व कायम स्वरूपाचे उत्पन्नाचे साधन

देशातील बहुसंख्य लोकांकडे उपलब्ध नाही. नियोजनाची ६० वर्षे पूर्ण झाली तरी अशा लोकांच्या जीवनात व व्यावसायिकतेत अद्यापही स्थैर्य येवू शकले नाही.

अनुसूचित जाती प्रमाणेच गुन्हेगार जमातींकडे आर्थिक उत्पन्नाची साधने अथवा रोजगाराचे कोणतेही साधन नसल्यामुळे हालाखीच्या आर्थिक स्थितीत जीवन जगत असल्याने ते आत्मनिर्भर होऊ शकत नाहीत. अशा समाजातील जाती-जमातींचा आर्थिक अभ्यास प्रथम त्रि. ना. अत्रे (१९१८) यांनी गुन्हेगार जाती या पुस्तकात करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते, ज्या वस्तीला वसाहतीयोग्य जमीन असून जेथे शेतकरी आणि मजूर आहेत त्या वस्तीला गाव म्हणतात. या गावाची जी सीमा किंवा शीव आहे त्यात गावठाणाचा भाग पांढरी म्हणून ओळखला जातो. तर ऊर्वरित लागवडी योग्य कृषी शिवार याला काळी या नात्याने संबोधले जाते. ज्या जमाती काळी-पांढरी शिवाय असलेल्या बिगर मालकीच्या जमिनीवर येथून तेथे धंद्याच्या शोधात व भिक मागून पोट भरण्यासाठी गावाभोवती रेंगाळत असत (गुन्हेगार भटक्या जमाती) व अद्यापही पूर्वीच्या स्थितीत दिसतात. त्या अद्यापही समाजप्रवाहात सामील होऊ शकल्या नाहीत. स्वतःचे पोट भरण्यासाठी त्यांना भटक्या जीवनसरणीतून अवैध काम व जंगलात राहून गुन्हेगारीचा अंगिकार करावा लागला. त्यांना ब्रिटीशांनी गुन्हेगार जमाती म्हणून घोषित केले. अशा भटक्या जमातींचे वर्गीकरण बेकन (१९५४) यांनी दोन प्रकारे केले आहे.

१) भटक्या जमाती ज्यांना कुठेही घर नसते, कोणतेही गाव नसते आणि सदैव या गावाहून त्या गावास असे उपजिविकेसाठी त्यांना सहकुटुंब भटकावे लागते.

२) अर्धभटक्या जमाती ज्या कुठेतरी स्थायी जीवन जगतात, अगदी वर्षातून काही महिने व्यवसायाच्या स्वरूपामुळे किंवा पोट भरण्यासाठी त्यांना भटकावे लागते.

भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे लोक कोणत्याही गावाच्या बाहेर उतरतात. तेथे दुर्गंधी, घाण, डास यांचे सान्निध्य कायम असते. दारू पिऊन बायकांना मारणे, रोज रात्री उशिरापर्यंत भांडण करणे, मारामाऱ्या, कलकल हा भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या जीवनाचा अविभाज्य असा भाग असतो. अस्वच्छतेमुळे त्यांना गावातील लोक कामसुद्धा देत नाहीत. जंगलाचा कायदा झाल्याने त्यांच्या शिकारीवर बंदी येते. परिणामी भीक मागून आणलेले शिळं, विटकं खाऊन त्यांना जीवन जगावे लागते. एकवेळ पोटाला अन्न नसले तरी चालेल पण दारू पिणे हे लोक सोडणार नाहीत. जीवन जगण्यासाठी गरिबाला मरण्याची गरज नाही. त्याला जिवंतपणीच त्या अनुभवातून जावे लागते याचा प्रत्यय भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या वकाल जीवनातून येतो.

मराठी कादंबरीत चित्रित भटक्या विमुक्त जमातींचे सामाजिक जीवन :

मराठी कादंबरीत चित्रित झालेले भटक्या विमुक्त जमातींचे चित्रण पाहिले असता त्यांच्या वाट्याला आलेल्या सामाजिक जीवनाची कल्पना आपल्याला होते. दारिद्र्य, शोषण, अज्ञान, अंधश्रद्धा, गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता, असहायता या प्रकारचेच सामाजिक जीवन ते जगत आले आहेत. यापाठीमागची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आपल्याला ज्ञात आहेच. प्रस्थापित व्यवस्थेने त्यांना मुख्य प्रवाहापासून नेहमीच दूर ठेवले. भटकंती दरम्यान ह्या लोकांना त्यांनी गावात प्रवेश दिला नाही. त्यांना गावाबाहेर हागणदारी परिसरात उतरावे लागे. आणि या सर्वांच्या माध्यमातून त्यांच्या वाट्याला आलेले जीवन जे साहित्याच्या आणि प्रामुख्याने कादंबरीच्या माध्यमातून व्यक्त होते त्याची काही एक मांडणी या लेखात करता येईल. भटक्या विमुक्तांची मराठी कादंबरी म्हणजे लक्ष्मण गायकवाड यांची *उठाव* (२००९), *वकिल्या पारधी* (२००६), *वडार वेदना* (२००४), प्रकाश जाधव यांची *तिम्मा* (२००९), सरदार जाधव यांची *कोयता* (२००८), रामचंद्र नलावडे यांची *प्रहार* (२००९), अशोक पवार *इळनमाळ* (२०१०), *दर कोस दर मुक्काम* (२०१०), नागनाथ पाटील यांची *लम्बाडी* (२००९), रावजी राठोड यांची *गोठण* (२००७), मोरे दादासाहेब यांची *अंधाराचे वारसदार* (२००९) याप्रकारच्या अलीकडच्या कालखंडातील काही महत्वाच्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल. या कादंबरीतून व्यक्त झालेले भातल्या वूमुक्त जमातींचे जीवन पाहता येईल.

आयुष्य कुत्र्यासारखं काम करणं, भीक मागणं, मारणं, मार खाणं, शिव्या, उपासमार असा सततचा जीवघेणा संघर्ष चालू असतो. समाजव्यवस्थेने अश्लील ठरवलेले शब्दच भटके विमुक्त रोज वापरतात. याचा प्रत्यय इकनमाळ कादंबरीतून येतो. बेलदारांच्या पालावर रात्री गडी माणसे दारू पिऊन आल्यावर उशिरापर्यंत शिव्या भांडणे चालू असतात, त्यात अश्लील, असभ्य शब्दांचा वापर होतो. बाया परपुरुषाच्या वासनेची शिकार होतात, कधी स्वतः हुकतात आणि जगण्याचा हक्क गमावून कुत्र्याच्या भीतीनं मरतात. कोणीतरी त्यांना रिकशात घालून नेतं आणि वापरून फेकून देत. त्यांना पोलिस पकडून नेतात आणि हौस भागवतात. पुरुषांना पोलिस पकडतात अन् कुठल्याही गुन्ह्यात अडकवून टाकतात. जगण्यासाठी हे लोक चोरी करणे, घेतलेलं कर्ज न फेडणे, जनावरे उधारीने विकत घेऊन ती विकून पैसा कमवून पळून जाणे असे बारीक-बारीक उद्योग करतात.

इळनमाळ कादंबरीतील मारोतीला बारावीच्या परीक्षेत सत्तर टक्के मार्क मिळतात. गावातील लोकांच्या सल्ल्यानुसार मारोती डी. एड. करून मास्टर बनण्याचे स्वप्न बघतो. परभणीला जाऊन डी. एड. चा फॉर्म भरतो. तिसऱ्या लिस्टमध्ये डी. एड. ला नंबर लागतो, पण अकरा हजार रुपये फी असल्याने घरातील दारिद्र्यावस्थेमुळे अॅडमिशन घेता येत नाही. मारोती व राधा जिंतूरला पाल उभं करून राहतात. मजुरी करून जगतात. एक दिवस अर्धी रात्र टळल्यावर अवकाळी पाऊस येतो. त्या पावसाने पालाच्या चिंधड्या होऊन सगळा संसार वाहून जातो. मारोतीला राधाच्या बाळंतपणाची चिंता असते. मारोती राधाला स्टँडवर एखाद्या बाईच्या गळ्यातील पोत चोरण्याचा प्रयत्न करायला सांगतो. हा प्रयत्न मुळात राधाला पकडले जाण्यासाठीच असतो. पकडले गेले की तुरुंगवास आणि तिथेचं खाणं, पिणं, राहणं, बाळंतपण सगळं फुकट होईल असे तो राधाला सांगतो. राधाही एका बाईच्या गळ्यातील पोत चोरण्याचा प्रयत्न करते. उदा.

पाट ती उठली. बसस्टँडवर चाल म्हणाली. गेलो. बसस्टँडवर तोबा गर्दी व्हती. मी बाजूला बसलो. तेवढ्यात एस.टी.त चढताना गोंधळ झाला. 'रांड चोरी करते' म्हणून सात-आठ बायका एका बाईला लागल्या ठोकायला.

बघतो तर का ती राधा असते...

राधा खाली पडलेली. याच्या मायला ह्या बायका मारून टाकतील. मी सोडवतो. क्या हुआ? क्या हुआ? इसने पोत चोरी.

आरे फिर मार डालोगे क्या? इसको पुलिस के हवाली करो, कोई कायदा कानून जानते की नहीं, नहीं तो जेल में जाओगे, " "आगं बरोबर म्हणते तो, अच्छा आदमी है, अच्छे आदमी की अच्छी बाते रहती है, भैया जरा पुलिस कु बुलाओ." भी धावत जातो. पोलिसाला आणतो. मग तो लेडीज पोलिसाला वलवतो. राधाला घेऊन जातात. (इलनमाळ, पृ. २०२) दोन वेळच्या पोटाची भ्रांत भागविण्यासाठी चोरी करण्याशिवाय पर्याय नाही हेच या प्रसंगातून व्यक्त होते.

'लम्बाडी' या कादंबरीचा नायक भिकू याला घरात अठराविश्वे दारिद्र्य असल्याने चौथीपर्यंत नवे कपडे मिळत नाहीत. पाटील, पांडे, मारवाड्याच्या पोरानी टाकून दिलेले कपडे तो घालतो.

'वडार वेदना' या कादंबरीतील तुक्या १५ ऑगस्ट दिवशी प्रभातफेरीच्या समोर तिरंगी झेंडा घेऊन गाणे म्हणतो. हे पाहून तुक्याची आई सीता व बहिण पंचफुली यांना तुक्याचे कौतुक वाटते. त्या कौतुकाने तुझ्याकडे पाहतात. तेव्हा तुक्याची आई व बहिणीच्या कपड्यांची दैन्यावस्था पाहून शाळेची मुले त्यांच्या फाटक्या कपड्यांतून दिसणाऱ्या उघड्या अंगाकडे पाहतात. याची जाणीव होऊन तुक्याचे काळीज चर्कन चिरल्यासारखे होते. त्यावेळी हातातील तिरंगी झेंड्याचे कापड आईच्या किंवा बहिणीच्या अंगावर टाकावे असे त्याला वाटते. स्वतंत्र भारतात बडार समाजाला नीट अंगभर कपडेही मिळत नाहीत. यातून त्यांच्या दारिद्र्याची कल्पना येते. तांडा बांधून काढण्याच्या ध्यासाने पळापळ करणारा प्राध्यापक चंदन सुटटीत तांड्याकडे येत नाही. चंदनचे दोन्ही भाऊ ऐदी असल्याने घरात सतत अठराविश्वे दारिद्र्य सुरूच असते. आळस, कामचुकारपणा, संसार कसा करावा याविषयी अज्ञान यामुळे चंदनच्या 'बा'ला घराकडे लक्ष द्यावे लागते. त्यामुळे 'बा' वेतागतो. तो म्हणतो, एक दळेंद्री वार्डलं व्हाऊन खातोय बायको पोरार्इच्या जीवावर आन् ह्यो दिसरा दिवाळखोर... फाटीला दूध धिऊन जात्यो सईकलीवर तं दुपारच्याला फिरत्यो

दिला दूध की गर्कन फिरलाय घरला असं कदीच न्हाय... गांज्या पीत भज्या खात दोस्ताना निभवत दिसाचं दुपार करत्यो तितं...घरी इऊन बाजंला लोळत्यो, गेला तं जात्यो श्वेतात न्हाय तं इतंच तंड्यात इकडं जा तिकडं जा तिकडं हिंडं होतच दिस डुबवत्यो. गेलाच श्येतीत बायकुला संग चिऊन बोलत बसत्यो झाडाखाली. त्येंच्या मनात वाटतया, कपाला राबावं आपून? भाऊ तिकडं नवकरीत आरामात हातोय आन् आपून हिकडं कामून राबावं असं वाटतय, म्हून मठा भाऊ तिकडं सावलीत त हो हिकडं हिरव्यागार झाडाच्या गारगार सावलीत...! घरसंसाराची चिंता ना घोर!... (गोठण, पू. १२५-१२६) प्राध्यापक चंदनचे दोन्ही भाऊ भविष्याचा विचार न करता येईल तो दिवस ढकलत जगतात. दोघेही शेतीत फारसे काम करत नसल्याने शेतीतून फारसे उत्पन्न मिळत नाही. परिणामी त्यांना दारिद्र्यात जीवन जगावे लागते.

तिम्मा ही कादंबरी तिम्माच्या रूपाने वडार समाजाची दारिद्र्यावस्था अधोरेखित करते. भोवबारवाडीत आल्यानंतर तिम्माच्या कुटुंबाला लगेच काम मिळत नाही. दोन दिवस ज्वारीच्या कण्या व मागून आणलेल्या शिळ्या भाकरीचे तुकडे खावे लागतात. सर्वच वडारांची परिस्थिती सारखीच असल्याने ते तिम्माचे कुटुंब काम नसल्याने काय खातात का उपाशी राहतात याची विचारपूस देखील करीत नाहीत. तिम्माचे कुटुंब उपाशी पोटी मिलेट्रीच्या साहेबाच्या घरासाठी दगड फोडण्याच्या कामावर जाते. तिम्माचा मोठा मुलगा ज्ञानबा साहेबाचा शेतावरील गडी शिरप्या याला साहेबाच्या घरून शिळ्या भाकरीचे तुकडे आणायला लावतो. शिरप्या त्यांना शिळ्या भाकरीचे तुकडे व मिरची आणून देतो. निलाबाई, रसिका, नागम्मा नदीवर जाऊन मासे पकडून आणतात. वाळलेल्या भाकरीचे तुकडे व मिरची, टोपलंभर भाजलेले मासे खाऊन पोटाची भूक भागवितात. 'तिम्मा' या कादंबरीत वडारी लोकांचे अज्ञान, त्यांची शिक्षणाविषयी अनास्था चित्रित होते.

दर कोस दर मुक्काम या कादंबरीत पारध्यांच्या दारिद्र्यमय जीवनाचा प्रत्यय येतो. भीक मागून आणलेलं शिळं पाकं खाऊन, शिकार करून, दारू पिऊन पारध्यांची बिराडं जीवन जगतात. अठराविश्वे दारिद्र्यात जगणाऱ्या पारधी लोकांना भूकेपेक्षा दारू पिणेच महत्त्वाचे चाटते. इतके ते दारूच्या आहारी गेलेले असतात. पारधी शिकार करणे, दारू पिणे असेच जीवन जगतात. बायका गावात भीक मागून आणून सर्वांचे पोट भरतात. बरेच दिवस आश्रमशाळेत असलेल्या मुलांना कोणी भेटायला गेलेले नसते. म्हणून एक दिवस लकसीमन बुढा मुकरूभाऊकडून व्याजाने पैसे घेतो. मोझरीला जाऊन शाळेच्या शिक्षकांना सांगून संस्थेच्या अध्यक्षांच्या संमतीने मुले पंधरा दिवसांसाठी बिराडावर घेऊन येतो. पंधरा दिवसानंतर मुले शाळेत जाण्यासाठी रहातात, पण पारधी शिकार केलेले सर्व पैसे दारूत घालवत असल्यामुळे, जवळ पैसे नसल्याने पारध्यांना मुलांना शाळेत सोडवता येत नाही.

वकिल्या पारधी या कादंबरीत गोरे साहेब जंगली आदिवासी पारधी लोकांचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी आणि जंगलावर ताबा मिळविण्यासाठी जंगली लोक राहत असलेल्या जंगलातील मोठमोठी सागाची, बाभळीची आणि मोहाची झाडे कापून रेल्वेमार्ग तयार करायला सुरुवात करतात. रेल्वेमार्गाच्या कामाला विरोध करून जंगलाच्या सर्व भागामध्ये राहत असलेले पारधी मोहाच्या जंगलात एकत्र येतात. सर्वजण विचार करून जंगलाला आग लावतात. या आगीमुळे कोळसा होऊन पडलेले शेकडो सैनिक आणि भरून न निघणारं नुकसान पाहून त्या विभागाचा गोऱ्या इंग्रजांचा सैनिक प्रमुख जंगली आदिवासींचा संपूर्ण नायनाट करण्याचा विचार करतो. एक दिवस इंग्लंडच्या राणीची अनुमती घेऊन जंगली आदिवासी पारधी लोकांना काबूत आणणारा जन्मतःच गुन्हेगारीचा कायदा लागू करतो. या कायदानुसार बाभूळवन, शिंदवन, मोहाची जंगलं या ठिकाणी राहणाऱ्या आदिवासी पारध्यांना बंदिस्त करून एकमेकांच्या हातापायांना बांधून हंटरनं मारत आणून त्यांच्याकडून रात्रंदिवस जंगलातील झाडं कापण्याचं आणि रेल्वेमार्ग टाकण्याचं काम करून घेतात. हातभट्टीच्या दारूधंधामुळे पारध्यांची दिवसेंदिवस चांगली प्रगती होते. पारध्यांची हातभट्टीच्या दारूधंधामुळे होत असलेली प्रगती तसेच पारधी शेतकऱ्यांच्या जमिनी विकत घेतात

वडार वेदना या कादंबरीत नेऊळी गावातील श्रीमंत साहेबराव पाटलाचा वाडा बांधण्याचे काम शंकर व त्याचे भाऊ करतात. वाड्याचे काम पूर्ण झाल्यावर पाटील शंकर व तापाप्पा यांच्या कामाचा हिशोब बरोबर देत नाही. त्यांच्या अज्ञानाचा

फायदा घेऊन त्यांची फसवणूक करतो. फसवणूक होऊनही शंकर, तायाप्पा यांना नेऊळी गावात राहायचे असल्याने ते भांडणतंटा न करता पाटलाने काढलेला हिशोब कबूल करतात. पाटील शंकरला तुड्या मुलाला बांधकामाची कला शिकविल्यास गावात तुम्हाला खाण्यापिण्याची कमी पडणार नाही असे सांगतो. तसेच स्वतःच्या मुलाला शाळा शिकवून मोठा ऑफिसर करणार असल्याचे सांगतो. यातून पाटलाची धूर्त नीती, कावेबाजपणा लक्षात येतो. पाटलाच्या या बोलण्यावरून गरिबाने गरीबच राहावे आणि श्रीमंतांनी आणखी श्रीमंत होऊन गरिबांच्या अज्ञानाचा फायदा घ्यावा. त्यांची फसवणूक करावी हेच स्पष्ट होते.

गोठण या कादंबरीत चंदनच्या आजोळी नानाच्या तांड्यात बाळा महाराजांचे आगमन होते. बाळा महाराज हे रूदीप्रिय असूनही तांड्यातांड्यांना तारखा देऊन समाजाला काहीतरी सांगण्यासाठी हिंडत आहोत असा देखावा करतात. असे असूनही अनेक तऱ्हेचे अज्ञानी, भक्तिहीन भाविक, गावंढळ, अंधविश्वासू लोक महाराजांच्या स्पर्शाने पापक्षालन होते या जाणिवेने त्यांच्या भोवती गराडा घालतात. महाराज उपदेश देऊन नवसाचे पैसे घेऊन तांड्याला लुटून जातात. लमाण तांड्यातील लोकांचे अज्ञान यातून व्यक्त होते.

निष्कर्ष :

१. भटक्या विमुक्त लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून भटक्या विमुक्त समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या अन्योन्यसंबंधाचा प्रत्यय येतो.
२. भटक्या विमुक्तांना जगण्याच्या सर्व पातळ्यांवर संघर्षात्मक जीवन जगावे लागते.
३. कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसल्याने पोटासाठी सतत भटकंती करावी लागते.
४. कोणत्याही गावाच्या गावंदरीत म्हणजे हागणदारीत पालं ठोकून राहावे लागते.
५. भटक्या विमुक्तांचे जीवन म्हणजे दारिद्र्य, शोषण, अज्ञान, अंधश्रद्धा, गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता आणि असहायता यांचा मिलाफ असतो.
६. भटक्या विमुक्त जाती-जमाती अज्ञानात, अंधश्रद्धेत जीवन जगतात.

समारोप :

लेखक ज्या प्रकारच्या समाजात वावरतो त्या समाजाच्या जीवनव्यवहारांचा त्यांच्यावर परिणाम पडत असतो. भटक्या विमुक्त लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून भटक्या विमुक्त समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या प्रत्यय येतो. भटक्या विमुक्तांना जगताना नेहमी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे कोणतेही साधन नसल्याने पोटासाठी सतत भटकंती करावी लागते. कोणत्याही गावाच्या गावंदरीत म्हणजे हागणदारीत पालं ठोकून राहावे लागते. दारू पिणं, भांडण, मारामाऱ्या, कलकल हे त्यांच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग असतात. असुरक्षित जीवनामुळे भटक्या विमुक्तांच्या बायका-मुलींवर बलात्कार होतात. कधी कधी परिस्थितीमुळे त्यांना कुटुंबाच्या उपजीविकेसाठी परपुरुषांशी अनैतिक संबंध ठेवावे लागतात. भटक्या विमुक्त जाती-जमाती अज्ञानात, अंधश्रद्धेत जीवन जगतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात नवससायास, यात्रा, लग्न, मृत्यू, सण-उत्सव, बालविवाह, जातपंचायत या रीती परंपरांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. या रीती-परंपरातून त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा समूहनिष्ठ आविष्कार व्यक्त होतो. याचे चित्रण भटक्या विमुक्त लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून अभिव्यक्त होते. या कादंबऱ्यांतून भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या जगण्यातील सामाजिक वास्तव मांडले आहे. ज्यामुळे त्यांना जीवन जगात असतात समाजामध्ये कोणत्या स्वरूपाची वागणूक मिळते याचीही जाणीव होते, यावरून त्यांचे सामाजिक स्थानही नोंदवता येते.

साधनग्रंथ सूची :

१. गायकवाड लक्ष्मण, २००९ : उठाव, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, द्वि. आ.

२. गायकवाड लक्ष्मण, २००६ : *वकिल्या पारधी*, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, द्वि. आ.
३. गायकवाड लक्ष्मण, २००४ : *वडार वेदना*, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, द्वि.आ.
४. जाधव प्रकाश, २००९ : *तिम्मा*, स्पर्श प्रकाशन, पुणे, प्र. आ.
५. जाधव सरदार, २००८ : *कोयता*, जनशक्ती बुक्स अॅण्ड पब्लिकेशन, औरंगाबाद, द्वि.आ.
६. नलावडे रामचंद्र, २००९ : *प्रहार*, पायल पब्लिकेशन, पुणे, प्र.आ.
७. पवार अशोक, २०११ : *इळनमाळ*, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, द्वि. आ.
८. पवार अशोक, २०१० : *दर कोस दर मुक्काम*, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.
९. पाटील नागनाथ, २००९ : *लम्बाडी*, जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद, द्वि.आ.
१०. मोरे दादासाहेब, २००१ : *अंधाराचे वारसदार* मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र. आ.
११. राठोड रावजी, २००७ : *गोठण* शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र. आ.

संदर्भग्रंथ :

- १) जोशी महादेवशास्त्री, १९६८ : *भारतीय संस्कृतीकोश ९*, भारतीय संस्कृती मंडळ, पुणे, प्र. आ.
- २) गाडगीळ गंगाधर, २००३ : *खडक आणि पाणी*, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, ४थी आवृत्ती
- ३) अत्रे त्रि. ना., २०१३ : *गावगाडा*, सरिता प्रकाशन, पुणे चौथी आवृत्ती
- ४) चव्हाण रामनाथ, २०१३ : *भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग*, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- ५) चव्हाण रामनाथ, २००२ : *भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत*, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे प्र. आ.